

Bijlage HAVO
2024

tijdvak 2

Nederlands

Tekstboekje

Denken we wel genoeg?

(1) Er zijn soms dagen dat mijn gedachten me ontglippen. Ze voelen dan als rondrennende kuikens die ik met mijn handen wil vangen en die, als dat lukt, meestal teleurstellen: deze had ik net ook al vast!

(2) Op andere dagen is het kalmer. Mijn gedachten lijken dan vissen die zo nu en dan boven het water uit springen terwijl ikzelf op een campingstoel aan de kant zit, kijkend naar wat zich aandient.

(3) Denken is leuk, dat staat voor mij vast. In ons denken zijn we vrij, en het is een van de weinige activiteiten die elke dag gratis voorhanden zijn. Het is ook belangrijk: zonder na te denken zouden we niet in staat zijn tot introspectie, plannen maken, standpunten bepalen.

(4) Maar het lukt niet altijd even goed. De ene dag is het brein scherp en sneller dan de bliksem, de volgende is het een moeras waarin zelfs de meest vastberaden ontdekkingsreiziger verstrikt raakt. Van alles is daarop van invloed: weer, slaap, alcohol, humeur, omgeving.

(5) De Britse columnist James Marriott beschreef onlangs in *The Times* dat hij zijn “beste denken” ergens tussen acht en twaalf ‘s avonds doet, liggend op de grond: dat biedt “de rust en het verhoogd bewustzijn die nodig zijn om ideeën uit de schaduw te lokken”. Zelf denk ik het beste tijdens een simpele taak, zoals wandelen of groenten snijden, of als ik kijk naar iets wat beweegt. Het kan het uitzicht uit de trein zijn, de wind op het water, of bijvoorbeeld het van kleur verschietende licht-

kunstwerk in de faculteitskantine waar ik studeerde. Ik heb geprobeerd om onderzoek te vinden dat dit fenomeen verklaart, maar dat is mislukt. Misschien werkt het gewoon goed als 20 procent van je brein bezig is, zodat de rest vrijaf heeft om te spelen.

(6) Denkend aan denken dacht ik laatst: denken we wel genoeg? In het zelfzorgcircuit,¹⁾ van yoga tot psychotherapie, klinkt het dat we te veel ‘in ons hoofd’ zitten. Maar wat bedoelt men daarmee? Ik geloof best dat we te weinig aandacht besteden aan ons lichaam, maar dat betekent niet automatisch dat we onze geest gebruiken. Vaker zijn we bezig aan lichaam én geest te ontsnappen: op onze telefoon, met Netflix en podcasts. Elk vrij moment stoppen we vol met externe prikkels.

(7) Onlangs deed ik telefoonloos boodschappen, en wachtend bij de kassa greep ik drie keer onwillekeurig in mijn jaszak. Mijn hoofd voelde als een peuter die ongedurig spartelde in haar kinderstoel. Ik aarzel om dit op te schrijven, want telefoonverslaving is natuurlijk een enorm cliché. Maar het is ook gek en zonde om problemen niet te benoemen omdat ze clichés geworden zijn. En een probleem is het, want de telefoon is in de kassarij een directe concurrent van het creatieve denken. Juist daar word ik soms besprongen door interessante gedachten, net als James Marriott, die de supermarkt noemt als een van de plekken waar hij ideeën krijgt.

(8) Het moderne leven is erop ingericht om het denken onmogelijk te

85 maken, schrijft Marriott in zijn
column. We spenderen een groot
deel van onze tijd zittend in rumoe-
rige kantoorruimtes, waar een con-
stante stroom aan mails en chat-
berichten verhindert dat we ooit in
90 zoiets als een ‘flow’ kunnen komen.
Marriott ziet dit als een groot pro-
bleem: hij haalt de econoom Sam
Bowman aan, die laatst in de radio-
documentaire *The End of Invention*²⁾
95 stelde dat we ondanks het gestegen
opleidingsniveau minder innovatief
zijn geworden.

(9) Onze geslonken denkrimte is
100 daarnaast denk ik ook een democra-
tisch gevaar. Wie minder de tijd
neemt om te denken, is eerder
geneigd zich een kant-en-klare
mening aan te meten. Dat lijkt

105 handig, maar zo’n mening biedt geen
manoeuvrerruimte: je hebt haar niet
zelf doordacht, en kunt er dus ook
niet werkelijk over in gesprek.

(10) En dan is er nog het psychische
gevaar. Techredacteur Marc Hijink
110 beschreef een paar jaar terug in een
essay hoe apps zijn leven waren
gaan domineren: “Zelfs op de sport-
school of in bad luisterde ik podcasts
voor mijn werk.” Uiteindelijk kreeg hij
een harde piep in zijn oor, waarop
zijn arts overprikkeling constateerde.
(11) De hele dag door laten we onze
gedachten overschreeuwen. Of dat
120 nu door iets interessants is of iets
oppervlakkigs: we betalen er een
prijs voor. Creatief, economisch,
politiek en persoonlijk. Dat is iets om
over na te denken.

*naar: Floor Rusman
uit: NRC, 28 en 29 mei 2022*

Floor Rusman werkt als redacteur bij NRC.

noot 1 zelfzorgcircuit: het geheel van cursussen, trainingen, adviesboeken en andere
ondersteunende diensten om je persoonlijk welzijn te verbeteren

noot 2 *The End of Invention*: het einde van de uitvinding

Tekst 2

Ook als AI onze teksten schrijft, moeten we zelf blijven leren denken

(1) ‘Herschrijf de grondwet als een
rap’ of ‘schrijf een profetie over
bitcoin in de stijl van het Bijbelboek
Openbaring’. De kans is groot dat je
5 de afgelopen tijd zulke merkwaardige
opdrachten bent tegengekomen. De
AI-software¹⁾ ChatGPT van technolo-
giebedrijf OpenAI voert dit soort
opdrachten succesvol uit. Binnen
10 luttele seconden.

(2) Chatbot²⁾ ChatGPT werd in
november 2022 gelanceerd, waarna
het internet explodeerde. Het
programma genereert werkende
15 computercode voor je. Het geeft je
uitleg over kwantummechanica of de
filosofie van Kant in de vorm van een
sonnet. Het bedenkt een televisie-
spotje voor darmflora-vriendelijke
20 kauwgom. Het verbetert je speeches

en schrijft liefdesbrieven – in je eigen stijl, of die van Shakespeare natuurlijk. De mogelijkheden zijn onuitputtelijk.

25 **(3)** Uit de verbazing en het enthousiasme onder AI-experts en taalkundigen wereldwijd blijkt wel dat het niet zomaar de nieuwste techgimmick is. Het is een ingrijpende
30 ontwikkeling, vergelijkbaar met de introductie van de zoekmachine. Iedereen die ChatGPT heeft uitgeprobeerd, moet zich hebben afgevraagd wat de impact zal zijn.

35 **(4)** Naar één sector ging al direct veel aandacht uit: het onderwijs. Gaan leerlingen voortaan hun huiswerkopdrachten aan ChatGPT voeren? Wat zal het betekenen voor
40 het essay, het klassieke instrument om studenten te toetsen en te leren schrijven en argumenteren? Het blijkt voor studenten buitengewoon eenvoudig om hun essays door AI te
45 laten genereren. Naar het oordeel van docenten schrijft ChatGPT papers van een vergelijkbaar niveau als die van een doorsnee bachelorstudent. Niet briljant, weinig origineel,
50 maar in wezen niet anders dan wat docenten meestal te zien krijgen. Er lijkt vooralsnog geen duidelijke manier om kunstmatig auteurschap te bewijzen. Wat betekent het voor de
55 toekomst van het onderwijs als studenten schrijfopdrachten kunnen uitbesteden aan AI?

(5) Sommigen leggen het verband met de rekenmachine of Wikipedia.
60 Daarover ontstond immers vergelijkbare paniek. Als we iets verder teruggaan, vinden we zelfs consternatie bij Plato³⁾ over het gebruik van het schrift en de desastreuze gevolgen
65 voor het geheugen. Als deze analogie klopt, is er weinig reden tot fundamentele zorgen. We moeten er

gewoon mee leren werken. De rekenmachine en Wikipedia hebben hoofdrekenen en parate feitenkennis inderdaad aan belang doen afnemen. Geen ramp. Des te meer aandacht voor wiskunde en het interpreteren van feiten.

75 **(6)** Moeten we tekstgenererende AI ook zo zien? Neemt die onnodige routinetaken uit handen, zoals het correct schrijven van teksten, zodat er meer tijd is voor verdieping? Kunnen we in plaats van leren schrijven,
80 studenten vanaf nu niet beter leren ‘prompten’ (het geven van een opdracht aan AI-chatbots)?

(7) Ik denk dat we hiervoor moeten
85 oppassen. De analogie klopt namelijk niet. Meer dan bij hoofdrekenen of feitenkennis gaat het nu over essentiële menselijke vaardigheden die we niet kunnen uitbesteden. Of liever:
90 die we koste wat het kost moeten willen behouden. Taalvaardigheid behelst namelijk meer dan het vormen van correcte zinnen. Het omvat ook conceptueel begrip,
95 argumenteren, verbanden leggen, creatieve expressie van complexe emoties en gedachten.

(8) Ik merk het zelf keer op keer: je denkt pas helder als je je gedachten
100 op papier kunt zetten. Totdat ze onder woorden worden gebracht blijven het vage kluwen in je hoofd. Het schrijfambacht en goed taalgebruik zijn onlosmakelijk verbonden met het denkvermogen. Als studenten helder willen leren denken, moeten ze zelf leren schrijven. Het leren ‘prompten’ is geen vervanging daarvoor.

(9) Natuurlijk, goed met AI werken
110 vereist óók begrip. Maar het is een passievere vorm van denken, die veel van de moeizame geestesarbeid uitbesteedt aan een systeem.

(10) Er staat veel op het spel. Onze
115 democratie is gebaseerd op een
hoogontwikkeld taal- en begrips-
vermogen. Het vereist begrip van
moeilijke concepten als tolerantie,
algemeen belang en rechtsstaat. Het
120 veronderstelt dat burgers vertrouwd
zijn met argumentatie en conceptuele
verbanden.

(11) Het leren hanteren van het
woord is daarom een van de moei-
125 lijkste, maar belangrijkste onderdelen

van ons onderwijs. Zoiets als het
essay, of in bredere zin de
humaniora⁴⁾ die daarop zijn geba-
seerd, blijven noodzakelijk. Daar
130 moet wel een nieuwe vorm voor
worden gevonden. Bijvoorbeeld het
mondeling, of het ter plekke schrijven
van een essay zonder hulpmiddelen.
Wat in elk geval centraal moet blijven
135 staan, is het zélf leren denken en dus
formuleren in taal.

naar: Ariën Voogt

uit: NRC, 15 december 2022

*Ariën Voogt is filosoof aan de Protestantse Theologische Universiteit en
bestuurslid bij stichting Algorithm Audit.*

noot 1 AI: artificiële intelligentie, de mogelijkheid van een machine om menselijke
vaardigheden te vertonen

noot 2 chatbot: een geautomatiseerde gesprekspartner

noot 3 Plato: Griekse filosoof en schrijver

noot 4 humaniora: de studie van taal, geschiedenis en cultuur

Tekst 3

Zal de deelauto ooit de privéauto van de troon stoten?

(1) “In 2040 hebben we zelf geen
auto’s meer voor de deur staan. De
auto van de toekomst is de groene
deelauto, die we naast een uitgebreid
5 openbaarvervoernet kunnen gebrui-
ken”, schreef de Jonge Klimaat-
beweging¹⁾ onlangs.

(2) In ‘autopische’ bespiegelingen
over de auto van de toekomst is de
10 deelauto een vertrouwde klant. De
eigen auto is een ouderwets concept,
zeggen de voorstanders. In de
toekomst willen mensen geen auto
meer, maar kopen ze mobiliteit als
15 een dienst: soms nemen ze een

deelauto, soms de trein, soms een
deelfiets.

(3) De voordelen van de deelauto zijn
evident: door autodelen zijn er
20 minder auto’s nodig, waardoor het
beslag op grondstoffen en ruimte
afneemt. “Bij ons wordt een auto ge-
middeld door dertig klanten gebruikt.
Daardoor verdwijnen elf auto’s van
25 de straat: acht worden er wegge-
daan, drie niet aangeschaft”, zegt
directeur Andrew Berkhout van
Greenwheels, sinds 1995 aanbieder
van deelauto’s in Nederland.

30 **(4)** Wie in steden als Amsterdam
over straat loopt, krijgt de indruk dat
het hard gaat met de deelauto. Over-
al zie je de auto's van Greenwheels,
MyWheels, SIXT Share, SHARE
35 NOW en andere aanbieders. Maar
vorig jaar bracht het Kennisinstituut
voor Mobiliteitsbeleid (KiM), gelieerd
aan het ministerie van Infrastructuur
en Waterstaat, een ontvullend
40 rapport uit. Slechts 2 procent van de
Nederlanders maakt gebruik van een
deelauto. Samen zijn ze goed voor
precies 0,02 procent van het totale
aantal autoritjes. Bovendien wordt de
45 deelauto ook gebruikt als vervanging
van het openbaar vervoer en de fiets.
Volgens Greenwheels geldt dit vooral
voor de zogeheten freefloatingauto's,
auto's die geen vaste parkeerplaats
50 hebben en op een willekeurige plek
kunnen worden achtergelaten. Het
KiM constateert ook dat het moeilijk
is om winst te maken met deelauto's,
zeker met freefloatingauto's.

55 **(5)** Een doorbraak van de deelauto
vereist een breuk met een geschie-
denis van anderhalve eeuw waarin
de eigen auto individuele vrijheid
beloofde. Volgens onderzoeker Toon
60 Zijlstra van het KiM hechten auto-
mobilisten nog altijd veel belang aan
het idee van 'instantmobiliteit': het
idee dat die auto gewoon voor de
deur staat als je dochtertje ziek
65 wordt. De eigen auto is te goed om
van zijn sokkel te stoten, zegt auto-
expert Carlo van de Weijer, directeur
van het AI Systems Institute van de
Technische Universiteit Eindhoven.

70 "Door de toename van de koopkracht
is de auto relatief goedkoper gewor-
den. De Golf van nu is in verhouding
veel goedkoper dan de Kever uit de
jaren zestig. En hij is beter dan de
75 Rolls-Royce van 25 jaar geleden." Je
kunt nog zo'n slim systeem met apps

bedenken, zegt hij, maar een deel-
auto is nooit zo goed als je eigen
auto voor de deur.

80 **(6)** Bovendien zit de auto "diep in ons
sociale weefsel gebakken", zegt
Zijlstra. Veel mensen wonen en wer-
ken op verschillende plaatsen, hun
familie en vrienden zitten door heel
85 Nederland. Dit netwerk wordt door de
auto bij elkaar gehouden. Zo blijven
velen gehecht aan hun eigen auto,
het liefst voor de deur geparkeerd.
Zijlstra: "Een huis met een carport is
90 21 duizend euro meer waard dan een
vergelijkbaar huis zonder carport of
garage."

(7) Toch is directeur Andrew
Berkhout van Greenwheels hoopvol.
95 De afgelopen jaren is het klanten-
bestand van Greenwheels met 20 tot
30 procent per jaar gestegen, ook
omdat veel mensen tijdens de
coronapandemie het openbaar
100 vervoer meden. Vooral in de stad ziet
hij mogelijkheden voor verdere groei.
"Steden zien steeds meer in hoe
schaars de ruimte is. Ze kunnen de
groei van het wagenpark niet meer
105 aan en zijn steeds meer aan het
reguleren", zegt hij. Parkeertarieven
gaan omhoog, parkeerplaatsen
worden opgeheven en straten
worden afgesloten voor auto's.

110 Daardoor wordt de eigen auto in de
stad duurder en minder aantrekkelijk.

(8) In Amsterdam beschikt een huis-
houden gemiddeld over 0,5 auto, in
Staphorst over 1,5. "In Amsterdam,
115 Den Haag en het centrum van
Utrecht is het aantal auto's afgeno-
men. In de Achterhoek zie je juist
een stevige groei van het autobezit.
Het contrast tussen stad en platte-
land wordt groter. In Amsterdam kun
120 je prima zonder auto, maar op het
platteland verschaalt het aanbod
aan voorzieningen en ben je juist

meer aangewezen op de auto”, zegt
125 onderzoeker Peter Jorritsma van het
KiM.

(9) Zal een nieuwe generatie de auto
van zijn sokkel stoten? Jongeren zijn
opgegroeid in een digitale cultuur,
130 waarin de auto als toppunt van
moderniteit is verdrongen door de
smartphone. Ze maken iets minder
gebruik van de auto dan aan het eind
van de vorige eeuw. Volgens

135 Jorritsma is er sprake van uitstel-
gedrag: “Tussen studie en gezins-
vorming is een nieuwe levensfase
ontstaan. Een lang-leve-de-lof fase
waarin je de wereld ontdekt, naar
140 Australië gaat om jezelf uit te vinden,
nog veel uit eten gaat. Veel mensen
schaffen toch weer een auto aan als
ze een relatie krijgen en de gezins-
vorming begint. Vaak trekken ze dan
145 ook weer weg uit de stad.”

(10) Zo blijft de eigen auto op zijn
voetstuk staan, als koning van de

consumptiemaatschappij. Hoe moe-
ten bedrijven als Greenwheels daar-
150 tegen opboksen? Enerzijds door
autodelen steeds gemakkelijker te
maken met goede apps, zegt
directeur Berkhout. Anderzijds zal de
auto steeds meer tegen zijn
155 ecologische grenzen aanlopen,
vooral in de stad. Mensen gaan
anders naar hun auto kijken als de
kosten hoger worden, een parkeer-
plaats moeilijker te vinden is en de
160 straten verstopt raken.

(11) Daarom gelooft hij in de groei
van het autodelen: “Het zal nooit voor
iedereen zijn. Als je tien- tot vijftien-
duizend kilometer per jaar rijdt, of
165 meer, is een eigen auto goedkoper.
Maar volgens een onderzoek van
TNO staat ruim twintig procent van
de Nederlanders open voor auto-
delen. Dan hebben we nog best een
170 eind te gaan.”

naar: Peter Giesen

uit: de Volkskrant, 16 augustus 2022

Peter Giesen is redacteur Europa en commentator bij de Volkskrant.

noot 1 Jonge Klimaatbeweging: een Nederlandse jongerenorganisatie, bestaande uit
vrijwilligers die zich inzetten voor een duurzame wereld

Zou ons nieuws er anders uit kunnen zien?

(1) Ik kan het me amper nog voorstellen, maar er was een tijd dat ik een heel belangrijk ochtendritueel had. Ik maakte lekkere koffie voor mezelf, zocht een fijn plekje in huis uit en sloeg de krant open. Als die eens niet was bezorgd, was ik in een slecht humeur. Ik las de krant zowat van a tot z, en als ik hem uit had, kon de dag beginnen. Op zaterdag duurde dit ritueel langer, want de kranten waren veel dikker en ik had ook meer tijd.

(2) Dat ritueel heeft lang geduurd, maar het is voorbij en niet alleen omdat ik, uit bekommernis om het milieu, de papieren krant heb opgezegd en digitaal doorga. Ook omdat de hoeveelheid verschrikkelijk nieuws niet meer te verwerken is. Ik schreef er een jaar geleden over, omdat ik toen ook somber werd door de ellende die over ons wordt uitgestort, onophoudelijk en met bakken vol. Toen dacht ik nog dat het genoeg zou zijn om je voor dat nieuws af te sluiten en een zogeheten nieuwsmijder te worden. Daar zijn er veel van: 38 procent van de Nederlandse volwassenen mijdt actief het nieuws en dat aantal groeit gestaag. Zeker onder jongere mensen.

(3) Maar dat is niet zo makkelijk: er is toch een bijna onbedwingbare nieuwsgierigheid naar de wereld en wat daar allemaal gebeurt. Het is heel moeilijk om je terug te trekken uit de maatschappij en als kluizenaar te leven. Met enige moeite kan ik de krant laten voor wat hij is, anderen doen dat niet en vertellen maar al te

graag wat er nu weer allemaal mis is.

(4) En als de narigheid niet via de krant of via vrienden en collega's tot je komt, dan zijn de sociale media er wel als de kippen bij om je op de hoogte te houden. Sinds het fenomeen *breaking news* – zoals meer narigheid uit Amerika – ook hier bestaat, is de nieuwsangst alleen maar erger geworden. Net ben je bekomen van de ene ramp, of – *breaking!!!* – daar heb je nummer twee al.

(5) Wat moet ik met nieuws over verschrikkelijke oorlogen, misdaden, ongelukken, hongersnood, klimaatrampen, armoede, smeltende gletsjers, stijgende zeespiegels? Ik kan er niets aan doen en begin toch elke dag met een somber en moedeloos gevoel. Zelfs alleen koppen lezen kan al leiden tot een ellendig gevoel, de zogeheten *headline stress disorder*, een kwaal waar ik vroeger hard om zou hebben gelachen, maar die me nu totaal voorstelbaar voorkomt. Zo neerdrukkend is het allemaal wel.

(6) Wat te doen? De Amerikaanse columnist Amanda Ripley stelde zich onlangs ook die vraag. “Ik lees het nieuws niet meer – ligt dat aan mij of aan het nieuws?” Zij deelt mijn mening dat de mens niet gemaakt is om 24/7 een stortvloed aan gruweligheden over zich heen te krijgen. Dat kunnen we niet aan, dus de berichtgeving over al die gebeurtenissen moet anders, de menselijke maat moet terug.

(7) Dat doe je niet door weg te kijken en ook niet door wanhopig op zoek te

85 gaan naar leuk en opbeurend
nieuws, maar dat doe je volgens
Ripley door in de berichtgeving op
drie aspecten te letten: dat geldt voor
de schrijver én voor de lezer.

90 **(8)** Lukraak ellende doorgeven is niet
genoeg, al is het wel zo makkelijk. In
elk bericht moet hoop zitten, want
zonder dat gevoel is het leven leeg
en zinloos, en voelen mensen zich
95 machteloos. Daarnaast is
handelingsperspectief nodig. Neem
het verhaal dat ik onlangs schreef in
dit blad, over burgers die landbouw-
grond kopen om te verduurzamen.
100 Eén van de geïnterviewden zegt dat
juist dat zo mooi is aan die projecten:
ze bieden handelingsperspectief. We
kunnen óók wat doen aan het

klimaat, al is het nog zo bescheiden.

105 En ten slotte noemt Amanda Ripley
het begrip 'waardigheid'. Laat
anderen in hun waarde, ook als je
vindt dat ze onzinnige ideeën
hebben.

110 **(9)** Die drie punten zorgen voor
berichtgeving waardoor boosheid en
wanhoop kunnen leiden tot actie,
waardoor het gevoel van verlam-
mende angst gepaard gaat met
115 optimisme, van hoe het óók kan.
Ripley noemt hoop, handelings-
perspectief en waardigheid als de
voorwaarden om van afschuwelijk
nieuws iets menselijks te maken. Je
120 kunt ook zeggen: geloof, hoop en
liefde.

naar: Liesbeth Wytzes

uit: Elseviers Weekblad, 3 september 2022

Liesbeth Wytzes werkt als redacteur Economie bij Elseviers Weekblad.

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.